

حمام‌های دست‌کند شمال غرب استان کرمان؛ شیوه‌ای بدیع در معماری حمام

رضا ریاحیان

دانشجوی دکتری باستان‌شناسی دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات
riyahian_r@yahoo.com

میثم لباف خانیکی

عضو هیئت علمی گروه باستان‌شناسی دانشگاه تهران
labbaf@ut.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۱ / ۳ / ۹۴

تاریخ پذیرش: ۲ / ۶ / ۹۴

مقدمه

آنچه شکل، نقشه، و ترکیب فضایی یک اثر معماری را تعیین می‌کند در وهله اول کاربری و در وهله دوم، بستر شکل‌گیری آن اثر است. آموزه‌های دینی، مناسبات اجتماعی، و الزامات فنی به شکل‌گیری الگویی تقریباً فراگیر در حمام‌های دوران اسلامی منجر شده است. وجود عناصر ثابت در ترکیب فضایی این حمام‌ها از قبیل سربینه، گرمخانه، میاندر، خزینه و تون، در نتیجه برهم‌کنش عوامل فوق در طول زمان ابداع شده و به تکامل رسیده است. اما گاهی شرایط محیطی به مثابه بستر شکل‌گیری اثر، سبب وقوع تغییراتی در الگوی مزبور شده و موجب بروز خصوصیات بدیعی در شکل و ترکیب حمام‌ها می‌شود. تأثیر شرایط محیطی بر معماری حمام، در نمونه‌هایی از حمام‌های استان کرمان قابل بررسی و مطالعه است. چین‌خوردگی‌های شمال غرب استان کرمان که در امتداد ارتفاعات مرکزی ایران و شیرکوه یزد قرار می‌گیرند، یکی از عوامل تعیین‌کننده شیوه معماری حمام‌های این منطقه هستند. بافت آتشفشانی متخلخل این ارتفاعات، امکان ایجاد فضاهای دست‌کند را در معماری منطقه مورد مطالعه فراهم ساخته و موجب ایجاد مساکن، مساجد، آغل‌ها، و حمام‌هایی دست‌کند شده است. حمام‌های پاکش، میمند، پیش‌استا، و کُرم، چهار نمونه‌ی واجد شاخصه‌های معماری دست‌کند دامنه کوه‌های شمال غرب استان کرمان به شمار می‌روند که در ترکیب و کالبد آن‌ها می‌توان تعامل کاربری، الزامات فنی، و شرایط محیطی را در خلق گونه خاصی از معماری دست‌کند بررسی کرد. در طراحی عناصر مختلف حمام‌های مذکور، نه تنها کاربری بلکه امکانات و محدودیت‌هایی که بستر ایجاد بنا فراهم می‌آورد نیز نقش بارزی ایفا کرده است. بنابر این ترکیب فضایی حمام‌های مذکور، الگویی خاص را در معماری حمام پدید آورده که می‌توان از آن تحت عنوان «شیوه معماری حمام‌های دست‌کند» یاد کرد. معماری حمام‌های دست‌کند، بیش از آنکه عرصه‌ای برای رفع حوائج مردمان باشد، حکایت‌گر هوشمندی معماران ایرانی در همراه ساختن انسان و طبیعت و معماری است.

واژه‌های کلیدی

حمام، معماری دست‌کند، استان کرمان، میمند، الگوی فضایی.

رودخانه‌ها، چشمه‌ها، یا قنات‌ها ساخته می‌شدند. در هنگام فقدان آب دائمی و یکنواخت منابع طبیعی چون رودخانه‌ها و چشمه‌های دائمی پرآب، این قنات‌ها بودند که نقش اصلی را در مکان‌گزینی حمام‌ها ایفا می‌کردند (نک: چراغی، ۱۳۹۱: ۶۱ و ۶۴؛ شکبیا و یوسفی‌راد، ۱۳۸۳). در نقاطی که امکان بهره‌وری از گاوچاه‌ها نبود، قنات‌ها نه تنها موقعیت حمام‌ها را در سطح افقی زمین، بلکه در عمق زمین نیز تعیین می‌کردند. به عبارت دیگر، برای بهره‌وری بهتر از آب قنات‌ها، حمام‌ها را در سطحی پایین‌تر از تره‌کار^۱ قنات‌ها بنیان می‌گذاشتند تا بتوانند از آبی با فشار بیشتر بهره‌مند شوند. البته آب مورد نیاز ابتدا در آب‌انبارهایی ذخیره می‌شد و سپس به حمام منتقل می‌شد. همین عامل، حمام‌ها را ذاتاً به عنوان نمونه‌هایی شاخص از معماری دست‌کند مطرح می‌سازد. علاوه بر این، نیات دیگری همچون پایداری سازه و ذخیره و جلوگیری از اتلاف گرما (پیرنیا، ۱۳۹۲: ۳۸۹)، بر مطلوبیت شیوه دست‌کند در معماری حمام‌ها می‌افزود.

دو عامل اصلی فوق، یعنی تأمین آب و ذخیره انرژی به شکل بارزی در فرم و پلان حمام‌های دست‌کند شمال غرب استان کرمان تأثیر گذاشته‌اند. جغرافیای این منطقه از ایران، جوامع روستایی را به سمتی هدایت کرده تا با بهره‌مندی از امکانات طبیعت و به منظور سازواری (سازگاری) با محدودیت‌های محیطی به ابداع شیوه‌هایی کارآمد در معماری حمام دست‌یازند.

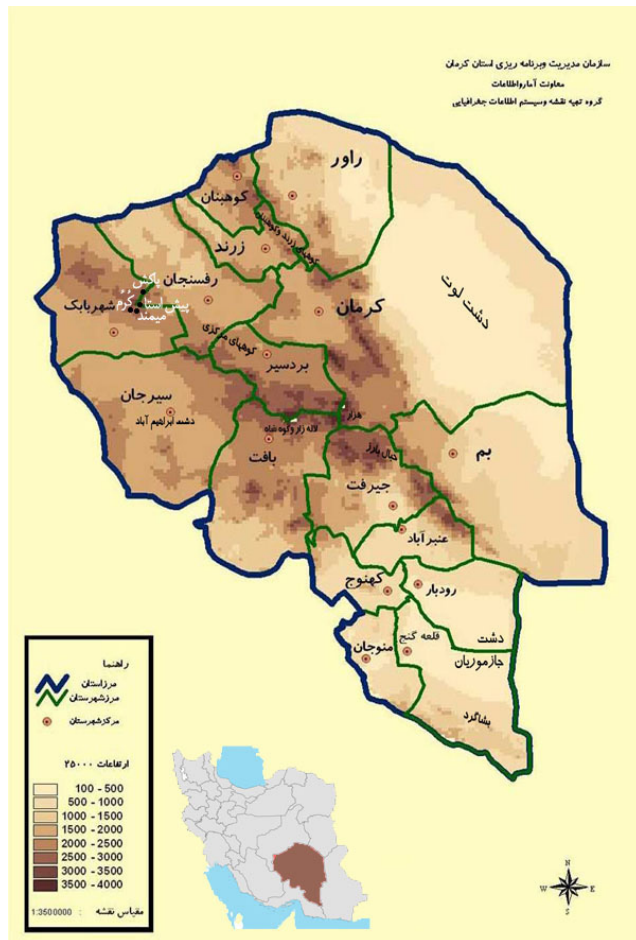
۱. وضع جغرافیایی و ویژگی‌های زمین‌شناختی شمال غرب استان کرمان

استان کرمان با توجه به وجود بیش از ۱۴ قله با ارتفاع بالاتر از ۴۰۰۰ متر در آن، یکی از مرتفعترین مناطق کشور در ناحیه کویری و کم‌باران به شمار می‌رود. این استان با وسعتی حدود ۱۱ درصد کل ایران، پهناورترین استان ایران محسوب می‌شود. استان کرمان از نظر جغرافیایی به دو منطقه کوهستانی مرتفع و سرزمین‌های نسبتاً پست تقسیم می‌شود. ارتفاعات این استان در جهت شمال غربی - جنوب شرقی قرار گرفته است و از نظر زمین‌شناسی بر روی

حمام از جمله اشکال معماری ایرانی است که همزمان با ورود اسلام به این سرزمین و گسترش آن از اهمیت والایی در بافت‌های شهری و روستایی برخوردار شد. تأکید دین اسلام بر طهارت و نظافت از یک‌سو و توجه آموزه‌های این دین به مسائل اجتماعی از سوی دیگر، سبب شد تا حمام‌های کوچک و خصوصی پیش از اسلام (نک: تجویدی، ۱۳۵۵: ۱۷۳؛ Upton, ۱۹۳۲: ۱۹۳) به سازه‌هایی عام‌المنفعه مبدل شوند که ملاقات اصناف و گروه‌های اجتماعی و دیگر مناسبات اجتماعی در فضای داخلی آنها رخ می‌داد (شعبانی و جبار، ۱۳۹۳؛ عسگری، ۱۳۸۴؛ نراقی، ۱۳۴۹: ۱۲-۱۳). الگوی فضایی حمام‌های دوره اسلامی به تریبی تکامل یافت تا در مجموعه فضاهای حمام برای چندین ساعت، محیطی مطلوب برای کاربران فراهم آمده و نیازهای مرتبط با پاکیزگی و نظافت در قالب طراحی ویژه برای هر فضا، مرتفع شود. با پیشرفت معماری حمام، بالاخص از دوره صفوی به بعد (فخار تهرانی، ۱۳۷۹: ۲۴۸؛ افروغ، ۱۳۸۸)، حمام‌ها به عناصر لاینفک بافت‌های استقراری بدل شدند و به تناسب قدرت، ثروت و مشروعیت دول و حکومت‌های ملی یا محلی به صورت سازه‌های معماری شاخص و گاه مجلل بروز یافتند (نک: حاجی قاسمی، ۱۳۸۳).

حمام‌ها همانند مساجد از جمله بناهای عام‌المنفعه‌ای به شمار می‌روند که همواره مورد مراجعه اغلب قریب به اتفاق مردم یک جامعه بوده‌اند. همه اهالی یک شهر و روستا اعم از مرد و زن و کودک و پیر و جوان نیازمند استفاده از حمام بوده و به همین دلیل حمام‌ها در نقطه‌ای از بافت‌های مسکونی ساخته می‌شدند که به سادگی قابل دسترس باشند. از طرف دیگر، به علت ارتباط تنگاتنگ فرایض دینی با مقوله طهارت (فخار تهرانی، ۱۳۷۹: ۲۴۵؛ سجادی، ۱۳۸۲: ۶)، اغلب حمام‌ها در نزدیکی مساجد و مجموعه‌های مذهبی ساخته می‌شدند.

عامل اساسی دیگری که محل استقرار حمام‌ها را تعیین می‌کرد، منابع آب بود. از آنجا که عنصر اصلی در فعالیت یک حمام، آب است، حمام‌ها در ارتباط فضایی مستقیم با

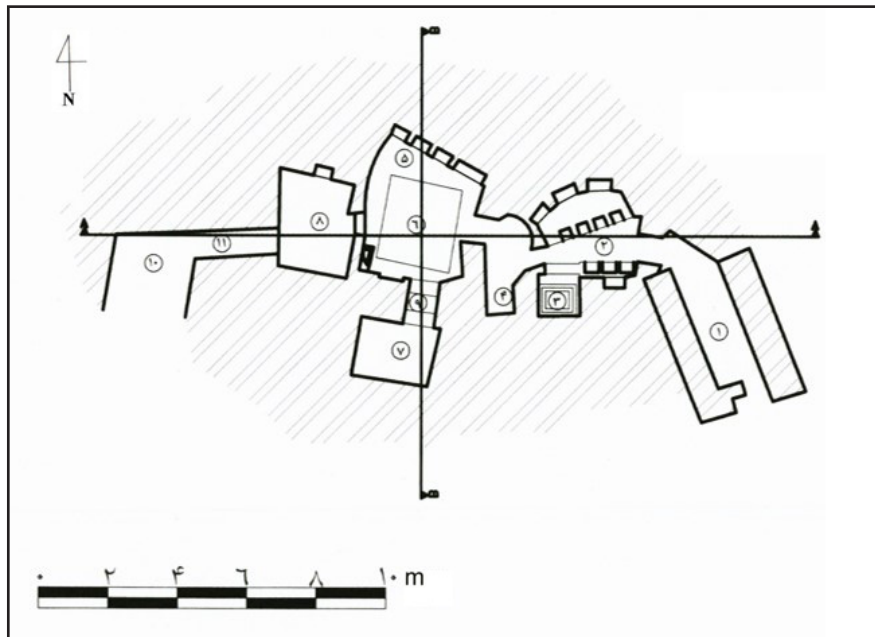
نقشه ۱. کوه‌های پورکان در شمال غرب استان کرمان و موقعیت روستاهای مورد بحث در این مقاله (مأخذ: نقشه پایه برگرفته از سایت اینترنتی معاونت آمار و اطلاعات سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان کرمان).

سه‌گانه این حمام در بالای گرمخانه، سرینه، و مکان الحاقی دوش حمام تعبیه شده‌اند. بخش عمده فضاهای این حمام به صورت دست‌کند ایجاد شده و فقط ورودی آن با سنگ و ملات ساخته شده است و خزینه آن با ملات ساروج آندود شده است. آب مصرفی این حمام به وسیله کانالی از استخر پاچناردر بالادست به حمام انتقال می‌یافته است. منبع تأمین آب این استخر چشمه آبی بوده که در داخل روستا می‌جوشد. در طول زمان الحاقاتی از قبیل طاقچه‌های سیمانی، نورگیر و فضایی برای قرار دادن دوش به حمام افزوده شده است. در خصوص سیستم دفع فاضلاب حمام شواهدی وجود ندارد (تصاویر ۱ تا ۳) (نقشه ۲ و ۳).

کمر بند سنج - سیرجان واقع است. در ناحیه شمال غربی استان کرمان چین‌خوردگی‌هایی با ارتفاع بیش از ۲۵۰۰ متر بین شهرستان شهر بابک و رفسنجان وجود دارد که به نام کوه‌های «پورکان» شناخته می‌شود. از نظر تقسیمات زمین‌شناسی این منطقه در زون ایران مرکزی قرار گرفته و از قدیم‌ترین سازندهای مربوط به دوره کرتاسه به شمار می‌رود. سنگ‌های تشکیل‌دهنده این سازند اغلب آتشفشانی و از نوع آندزیت، بازالت، داسیت و توف‌های ریولیتی بوده و از نظر زمانی مربوط به دوره‌های میوسن، پلیوسن، و ائوسن هستند. بلندترین قله در ارتفاعات شمال غرب کرمان قله پاریکوه به ارتفاع ۳۴۴۳ متر است که در ۴۳ کیلومتری شمال شرق شهر بابک قرار دارد. متوسط بارندگی در این قسمت از استان ۲۰۹/۸ میلی‌متر در سال است که بیش‌ترین آن در زمستان با ۵۷/۵ درصد است. میزان بارندگی در پاییز ۲۳/۵ درصد، در بهار ۱۸/۹ درصد، و در تابستان ۱ درصد است. دوره یخبندان این منطقه به طور متوسط ۹۴ روز است. رودخانه‌های فصلی محلی در این منطقه باعث شکل‌گیری روستاهای متعدد شده است. رودخانه‌های میمند، کرم، آبدر، چاورچی به دشت شهر بابک و [رودخانه‌های] سرچین و پائین، و پیش‌استا و راویز به دشت رفسنجان سرازیر می‌شوند. همچنین وضعیت اقلیمی و ویژگی‌های زمین‌شناختی موجب چشمه‌سارهای متعدد در این منطقه شده است (فرهنگ جغرافیایی آبادی‌های استان کرمان، ۱۳۸۱: ۱-۶).

۲. حمام پاکش

حمام پاکش در روستای پاکش از توابع دهستان راویز بخش کشکوئیه و در حدود ۶۵ کیلومتری شمال غرب رفسنجان در ۵۵ درجه و ۲۴ دقیقه طول شرقی و ۳۰ درجه و ۲۲ دقیقه عرض شمالی و در ناحیه جنوب شرقی ارتفاعات پورکان واقع است (نقشه ۱). این حمام در دامنه کوه بندوان و در حومه شمالی روستای پاکش قرار گرفته است. راستای مجموعه فضاهای داخلی این حمام شرقی - غربی است و دارای اجزای اصلی ورودی، سرینه، گرمخانه، خزینه، نورگیر، و تون است. ترکیب‌بندی فضایی حمام پاکش خطی است. نورگیرهای

۱. راهروی ورودی
۲. سرپینه
۳. حوض پاشویه
۴. مستراح
۵. گرمخانه
۶. حوض میانی گرمخانه
۷. فضای دوش (الحاقی)
۸. خزینه
۹. راهپله
۱۰. کوره حمام
۱۱. تونل کوره

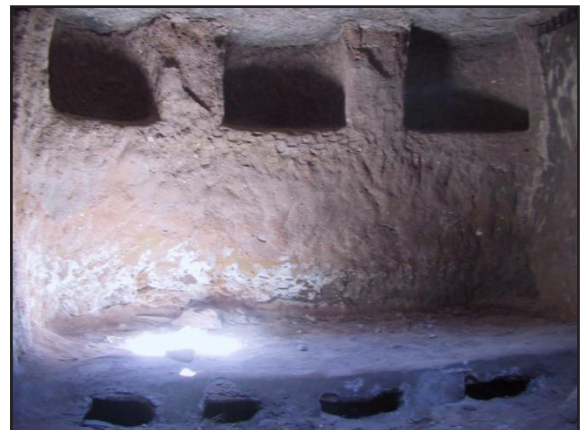
نقشه ۲. پلان حمام پاکش (برگرفته از: پرونده ثبت اثر؛ ترسیم: نرجس منصورى).

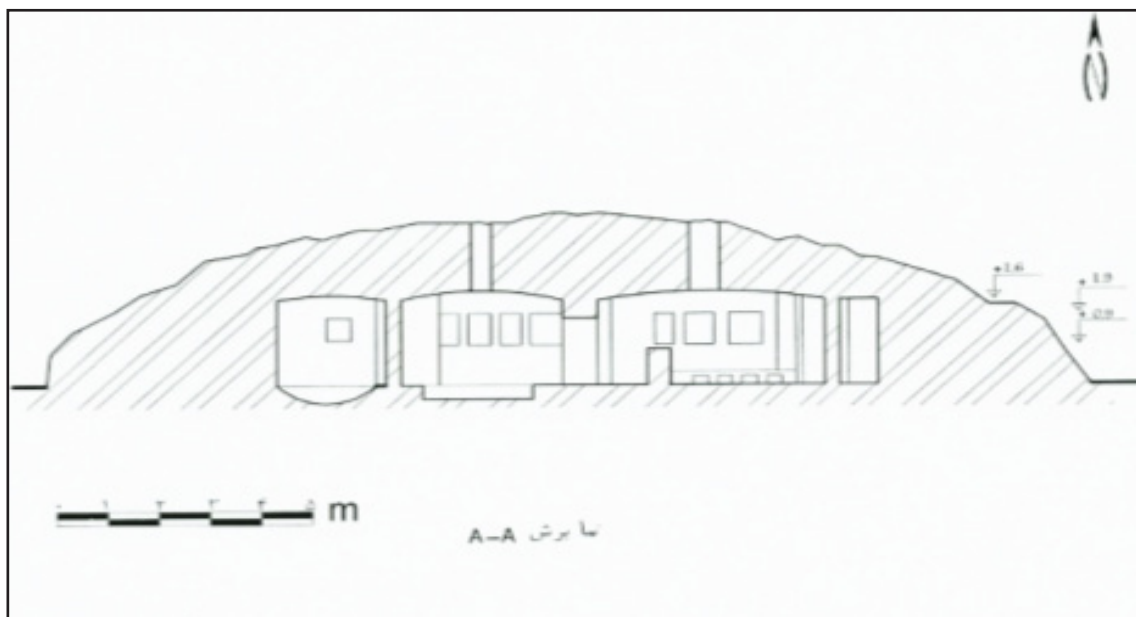
تصویر ۱. ورودی حمام پاکش، دید از جنوب (عکس از: رضا ریاحیان)

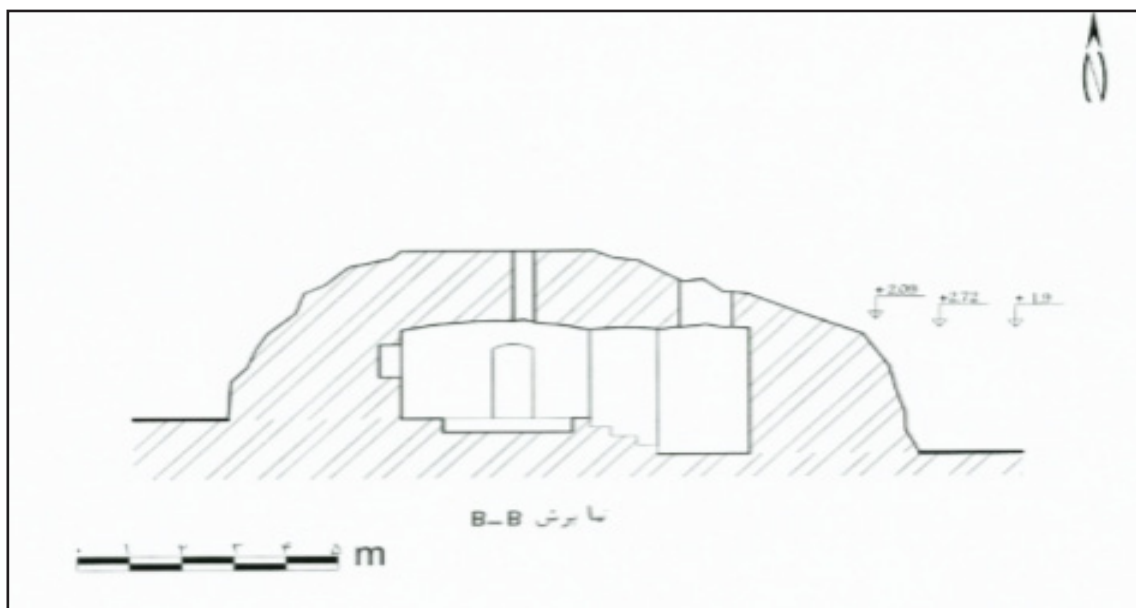
تصویر ۳. خزینه حمام پاکش (عکس از: رضا ریاحیان).

تصویر ۲. طاقچه‌های تعبیه شده در فضای بینة حمام پاکش (عکس از: رضا ریاحیان).

مقطع طولی حمام پاکش

مقطع عرضی حمام پاکش

نقشه ۳. مقاطع حمام پاکش

(برگرفته از: پرونده ثبتی اثر؛ ترسیم: نرجس منصوری).

۳. حمام دست‌کند پیش‌استا

این حمام در محدوده روستای پیش‌استا در حدود ۶۳ کیلومتری شمال شرق شهر بابک در دامنه‌های جنوبی ارتفاعات پورکان از توابع بخش مرکزی دهستان پاقلعه واقع است. در حاشیه جنوب غرب و خارج از بافت امروزی روستای پیش‌استا بر دامنه صخره‌ای ارتفاعات، مجموعه‌ای از فضاهای دست‌کند وجود دارد که حمام پیش‌استا در جبهه شمالی این مجموعه و در ۵۵ درجه و ۳۰ دقیقه طول شرقی و ۳۰ درجه و ۲۹ دقیقه عرض شمالی قرار گرفته است. علاوه بر مجموعه دست‌کند مزبور، تعدادی فضای دست‌کند دیگر نیز در دامنه کوه شمالی مشرف بر روستا وجود دارد که پلانی ساده دارند. حمام دست‌کند پیش‌استا در راستای شمالی جنوبی و به ابعاد ۵/۶×۵/۸ متر در بستری صخره‌ای از جنس توف ایجاد شده است. در این حمام فضای سربینه و خزینه متصل به یکدیگر در یک فضا قرار گرفته و فاقد راهرو جداکننده است و از این نظر با حمام پاکش متفاوت است. در گوشه شمال

غربی حمام، با استفاده از سنگ و ملات و عایق ساروج، خزینه ایجاد شده است. همچنین در گوشه شمال شرقی آن آثار و شواهد حوضچه‌ای مشاهده می‌شود که قسمت‌هایی از آن تخریب شده است. در سمت شمالی و خارج از فضای حمام، دالانی مرتبط به تون حمام قرار دارد. در سمت شمال غربی سقف خزینه حفره‌ای تعبیه شده که مجرای ورودی آب خزینه بوده است. با توجه به شواهد موجود، آب این حمام احتمالاً از طریق چشمه‌ای در بالادست تأمین می‌شده است. این حمام به سبب وسعت کم، فاقد نورگیر بوده و نور حمام از طریق در ورودی تأمین می‌شده است. آثاری از سیستم فاضلاب حمام دال بر اینکه آب خروجی فاضلاب به چاه جذبی و یا فضای باز هدایت می‌شده وجود ندارد. نکته‌ای دیگر که در خصوص این حمام می‌توان بدان اشاره کرد آن است که به منظور جلوگیری از خروج گرما و همچنین ورود سرما، در مقابل در ورودی دیوارهای سنگ‌چین احداث شده است. (تصویر ۴ تا ۶) (نقشه ۴ و ۵)

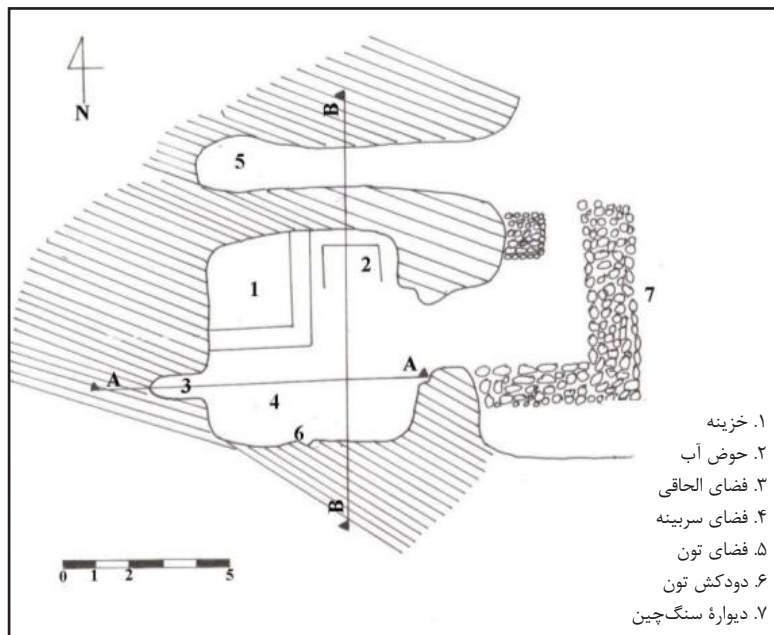
تصویر ۴. نمای حمام دست‌کند پیش‌استا (عکس از: رضا ریاحیان).

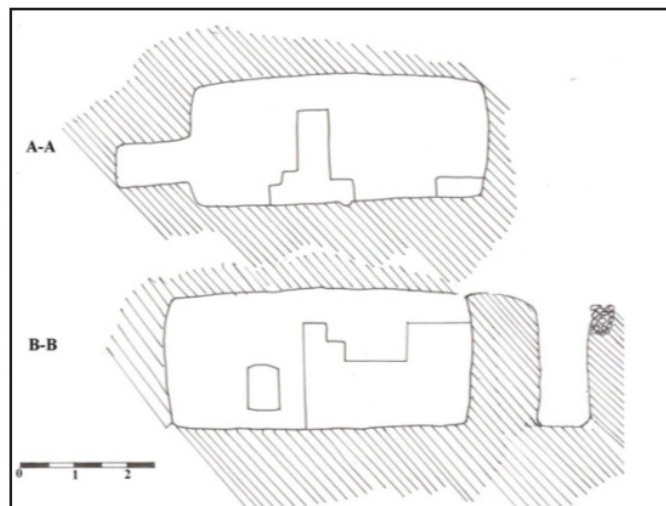
تصویر ۵. خزینه حمام دست‌کند پیش‌استا (عکس از: رضا ریاحیان).

تصویر ۶. نمای ورودی و فضای تون حمام دست‌کند پیش‌استا (عکس از: رضا ریاحیان).

نقشه ۴. پلان و فضاهای حمام دست‌کند پیش‌استا (ترسیم از: رضا ریاحیان).

نقشه ۵. برش طولی و عرضی حمام دست‌کند پیش‌استا (ترسیم از: رضا ریاحیان).

۴. حمام میمند

روستای میمند حدود ۳۵ کیلومتری شمال شرق شهر بابک و در محدوده جنوب غربی ارتفاعات پورکان واقع است. در بخش جنوبی بافت روستا و در سطحی پایین‌تر از خانه‌های دست‌کند، حمام میمند در ۵۵ درجه و ۲۲ دقیقه طول شرقی و ۳۰ درجه و ۱۳ دقیقه عرض شمالی قرار گرفته است. دسترسی به ورودی این حمام با طی ۱۵ پله سنگی امکان‌پذیر است. امروزه جاده اصلی روستا از بالای آن می‌گذرد. وسعت حمام میمند حدود ۱۲۰ متر مربع است. بنای حمام شامل ورودی، سربینه، گرمخانه، خزینه، نورگیر، حوضچه، و تون است. ارتفاع کف تا سقف آن به طور متوسط ۲ متر است. نور این حمام به واسطه روزنه‌ایی که در سقف دیوار تعبیه شده، تأمین می‌شود. قطر دهانه نورگیری که در سقف قرار دارد، حدود ۹۰ سانتی‌متر است. پس از فضای ورودی حمام، بینه قرار گرفته که دارای چند ایوانچه است و حوضی سنگی در وسط آن تعبیه شده است. ارتفاع ایوانچه‌ها از کف حمام حدود ۱۵ سانتی‌متر است. عمق ایوانچه‌ها بین

۸۰ تا ۱۵۰ سانتی‌متر است. سربینه به وسیله راهرویی به گرمخانه و خزینه راه می‌یابد. در سمت شمالی خزینه، حوض سنگی مستطیل‌شکلی نیز تعبیه شده است. خزینه با استفاده از سنگ و ملات ایجاد شده و با اندودی از ساروج پوشانده شده است. ابعاد آن $2/5 \times 2/5$ متر می‌باشد و به وسیله چند پله سنگی دسترسی به آن امکان‌پذیر است.

نورگیر فضای داخلی حمام حدوداً در مرکز گرمخانه تعبیه شده است. در زیر فضای گرمخانه کانال‌های گریه‌رو به منظور گرم کردن فضا ایجاد شده است. کف گرمخانه با ملات ساروج عایق کاری شده است. نورگیر دیگری روی دیوار غربی حمام به شکل سه دریچه ایجاد شده و نور قسمتی از سربینه را تأمین می‌کند. این حمام دارای سیستم دفع فاضلاب بوده ولی امروزه در خصوص کیفیت آن شواهدی وجود ندارد. (تصویر ۷ تا ۱۰) (نقشه ۶ و ۷)

تصویر ۹. نورگیر تعبیه‌شده در سقف حمام دست‌کند میمند (عکس از: رضا ریاحیان).

تصویر ۱۰. ورودی تون حمام دست‌کند میمند (عکس از: رضا ریاحیان).

تصویر ۷. نمای ورودی حمام دست‌کند میمند از غرب (عکس از: رضا ریاحیان).

تصویر ۸. سربینه و حوض سنگی وسط حمام دست‌کند میمند (عکس از: رضا ریاحیان).

۵. حمام کُرم

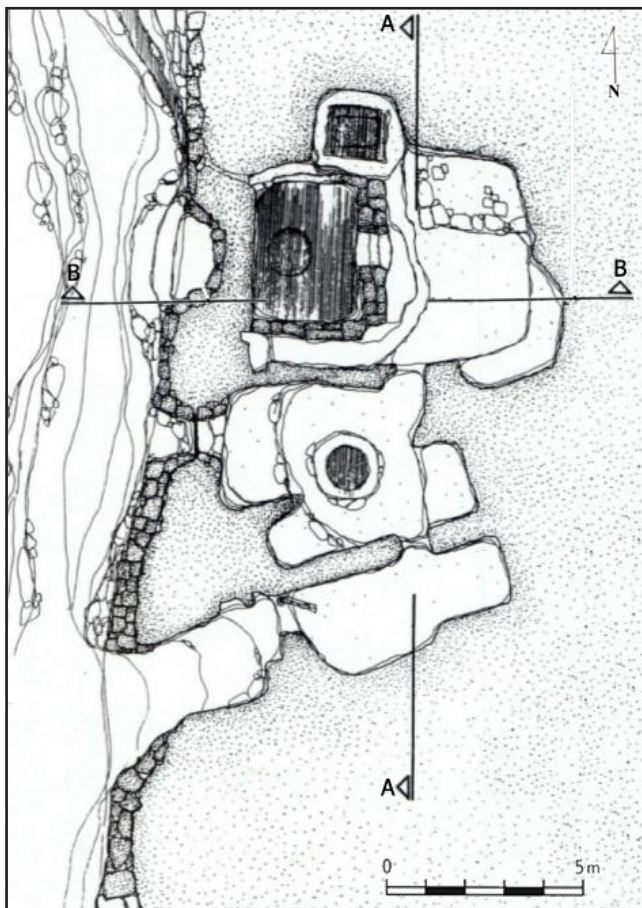
روستای کُرم از توابع بخش مرکزی دهستان میمند، در حدود ۳۰ کیلومتری شمال شرق شهر بابک و در محدوده جنوب غربی ارتفاعات پورکان در ۵۵ درجه و ۱۹ دقیقه طول شرقی و ۳۰ درجه و ۱۳ دقیقه عرض شمالی واقع است. حمام دست‌کند این روستا در سمت شمال رودخانه کرم و خارج از بافت روستا، در نزدیکی ساختمان تازه تأسیس مدرسه قرار دارد. قسمت‌هایی از ورودی و سقف بینه این حمام بر اثر عوامل طبیعی و انسانی از بین رفته است. حمام دست‌کند کرم نسبت به حمام میمند از وسعت کم‌تری برخوردار است ولی دارای اجزای اصلی معماری حمام از قبیل بینه، گرمخانه، خزینه، نورگیر، و تون است. هریک از فضاهای مزبور از فضای مجاور متمایز و دارای ابعاد تعریف شده‌ای است. ابعاد کلی حمام کرم ۸×۶ متر و ارتفاع کف تا سقف آن به طور متوسط ۲ متر است. ابعاد فضای بینه ۲/۶×۲/۴ متر است و سکویی در سمت شمال به عرض ۸۰ سانتی‌متر و ارتفاع ۴۰ سانتی‌متر دارد. این فضا به وسیله راهرویی به ارتفاع ۱ متر و عرض ۷۰ سانتی‌متر به گرمخانه ارتباط پیدا می‌کند. ابعاد فضای گرمخانه ۳/۵×۳ متر است و نورگیر و خزینه‌ای به ابعاد ۱/۸×۱/۸ متر دارد. منبع تأمین آب این حمام، رودخانه کرم است. این حمام در پایین‌دست مسیر رودخانه قرار دارد و به وسیله نهری آب رودخانه را به حمام انتقال می‌دهد. از سیستم فاضلاب حمام آثاری نمایان نیست. نکته مهم در خصوص این حمام، احداث خزینه با بهره‌گیری از شیوه دست‌کند است. این در حالیست که در بقیه حمام‌های این منطقه از قبیل پاکش، میمند و پیش‌استا، خزینه با بهره‌گیری از «معماری افزود» [ساخت‌مایه بنایی] ایجاد شده است. (تصاویر ۱۰ تا ۱۲) (نقشه ۸)

۶. بحث و تحلیل

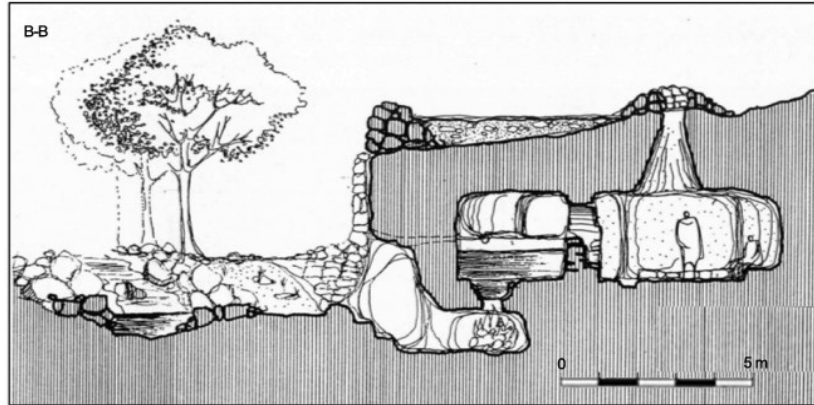
حمام‌های دست‌کند شمال غرب کرمان از لحاظ سازمان‌بندی فضایی، شباهتی کلی با دیگر حمام‌های کرمان و ایران را نشان می‌دهند. در الگوی فضایی این حمام‌ها، عناصر اصلی معماری حمام شامل ورودی و بینه و گرمخانه حضور دارند

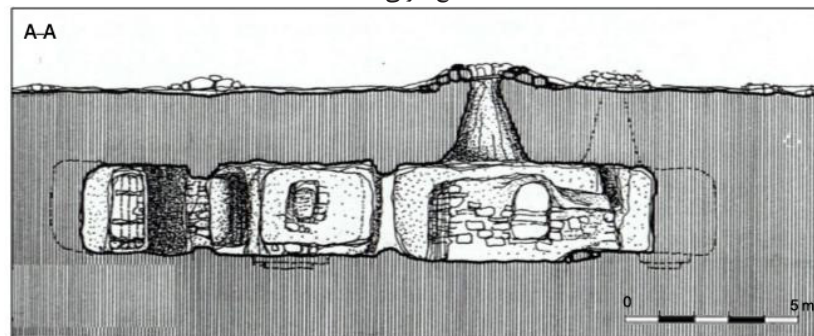
تصویر ۱۱. حوض مستطیل شکل فضای گرمخانه حمام دست‌کند میمند (عکس از: رضا ریاحیان).

نقشه ۶. پلان حمام دست‌کند میمند (برگرفته از: پرونده ثبت اثر؛ ترسیم از: مهندسین مشاور آهوم).

مقطع طولی

مقطع عرضی

نقشه ۷. مقطع طولی و عرضی حمام دست‌کند میمند (برگرفته از: پرونده ثبت اثر؛ ترسیم از: مهندسین مشاور آهوم).

گرفته اند و گاه دیواری مشترک آن‌ها را از هم جدا می‌کند، اتلاف انرژی گرمایی ذخیره‌شده در محیط داخلی حمام به حداقل می‌رسد. حمام‌ها که عمدتاً به صورت نیمه‌زیرزمینی ساخته می‌شدند و بخش فوقانی، به‌ویژه سقف آن‌ها همجوار محیط باز پیرامون بود، در معرض بیشترین تبادل حرارتی با محیط بیرون قرار داشتند. به همین دلیل تا حد امکان از فاصله جانبی فضاها با یکدیگر کاسته می‌شد تا انتقال گرما از طریق دیوارهای جانبی به کمترین میزان برسد. اما در حمام‌های دست‌کند مورد مطالعه، این معضل تا حدود زیادی مجال بروز پیدا نکرده است. فضاهایی که در دل زمین یا صخره‌ها کنده شده اند از مجاورت مستقیم با محیط پیرامون در امان اند و چهار وجه جانبی و نیز وجوه فوقانی و تحتانی فضاها توسط بافت زمین احاطه شده اند. در نتیجه ضرورتی که در دیگر حمام‌ها سبب اجرای فرم متمرکز شده بود، در حمام‌های دست‌کند به وجود نیامده و ترکیب‌بندی فضاها

(فخار تهرانی، ۱۳۷۹: ۲۴۹) و از نظم‌ی سلسله مراتبی برخوردار اند. بدین معنا که بدون عبور از ورودی، دسترسی به بینه میسر نیست و گرمخانه به عنوان فضایی که باید از کمترین درجه نفوذ برخوردار باشد پس بینه قرار گرفته است. همچنین راستای متفاوت محور ورودی با محور بینه یا گرمخانه، امکان دید مستقیم به فضاهای داخلی را سلب کرده است. اما ویژگی‌هایی در معماری حمام‌های دست‌کند شمال غرب کرمان وجود دارد که در دیگر حمام‌ها مشاهده نمی‌شود.

یکی از ویژگی‌های منحصر به فرد این حمام‌ها نظم خطی در ترکیب‌بندی فضاهای آن‌هاست. با نگاهی به حمام‌های شناخته‌شده ایران چنین دریافت می‌شود که مجموعه فضاهای این حمام‌ها از ترکیب‌بندی متمرکز برخوردار اند. این گونه ترکیب‌بندی معطوف به مقوله ذخیره انرژی است. در مجموعه فضاهایی که به فرم متمرکز در کنار یکدیگر قرار

به سمت شکل خطی متمایل شده است. ذخیره انرژی در حمام‌های دست‌کند، معماران را از تعبیه مفاصل فضایی مثل هشتی، میاندر، و دالان‌های پیچ در پیچ که برای تعدیل هوا و جلوگیری از سرمازدگی یا گرم‌زدگی مراجعین ساخته می‌شد (پیرنیا، ۱۳۹۲: ۳۸۲)، بی‌نیاز می‌ساخت. می‌توان پذیرفت که در سرتاسر فضای داخلی حمام‌های دست‌کند، هوایی با حرارت و رطوبت نسبتاً یکسان حاکم بوده و فردی که در حمام حاضر می‌شده، بدون بیم از تغییر حرارت ناگهانی، از فضایی به فضای دیگر تردد می‌کرده است.

ایجاد حمام به شیوه دست‌کند چنان مطلوبیت داشته که در برخی موارد، انتخاب بستر طبیعی مناسب برای اجرای معماری دست‌کند بر عوامل دیگری چون نزدیکی به مسجد یا راه دسترسی آسان ترجیح داده می‌شد. اگرچه در مواردی چون حمام کرم و میمند، راه اصلی روستا از کنار حمام عبور می‌کند، ولی به نظر می‌رسد در پیش‌استا و پاکش، بستر صخره‌ای مناسب، مبنای مکان‌گزینی حمام بوده است. با وجود این، آب به عنوان عاملی تعیین‌کننده، همواره در مکان‌گزینی حمام‌ها نقش داشته است.

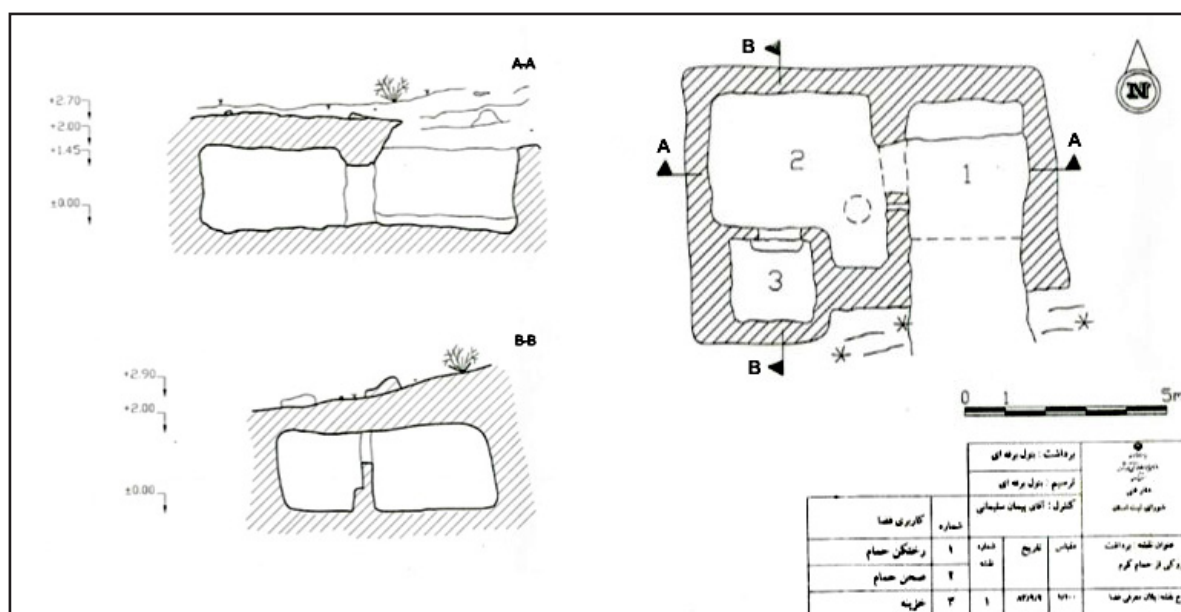
تصویر ۱۲. نمای حمام دست‌کند کرم دید از جنوب (عکس از: رضا ریاحیان).

تصویر ۱۳. ورودی و سربینه حمام دست‌کند کرم (عکس از: رضا ریاحیان).

تصویر ۱۴. گرمخانه و خزینه حمام دست‌کند کرم (عکس از: رضا ریاحیان).

نقشه ۸. پلان و برش حمام دست‌کند کرم (برگرفته از: پرونده ثبت اثر، ترسیم از: بتول برفه‌ای).

۷. نتیجه گیری

مطالعه موردی حمام‌های دست‌کند شمال غرب کرمان و مقایسه اشتراکات و افتراقات آنها با یکدیگر و با دیگر حمام‌های شناخته‌شده ایران نشان می‌دهد که تعامل هوشمندانه انسان با محیط به یافتن بهترین راهکار برای سازواری با طبیعت پیرامونش منجر شده است. همان راهکاری که بافت دست‌کند روستاهایی چون پیش‌استا و میمند را به وجود آورده (همایون، ۱۳۵۱؛ سرفراز، ۱۳۴۷)، به بهترین نحو در پیدایش حمام‌های مورد مطالعه بروز یافته است.

حمام‌های دست‌کند شمال غرب استان کرمان، همانند خانه‌های مسکونی صرفاً فضاهایی را برای تأمین نیازهای اساسی فراهم می‌آورده و بر خلاف حمام‌های مجللی که در شهرهایی چون کرمان، یزد و اصفهان شاهد آن هستیم، فاقد کاربری تفننی و تفریحی بوده‌اند. به همین سبب مساحت مجموعه فضاهای حمام‌ها از ۱۲۰ مترمربع تجاوز نمی‌کند و بر خلاف حمام‌های دیگر از تزیینات معماری در فضای بینه و یا گرمخانه خبری نیست. شاید بتوان تعبیه حوض هشت‌ضلعی در بینه حمام میمند را تنها نمود ذوق و سلیقه در این حمام‌های دست‌کند دانست.

ترکیب فضایی خطی در حمام‌های دست‌کند، استفاده از خیز کم در طاق پوشش فضاها، حذف عنصر هشتی و میاندر و دالان‌های ارتباطی و تعبیه روزن به صورت محدود در معماری دست‌کند حمام‌های شمال غرب کرمان، نشان از حداکثر بهره‌وری از امکانات محدود محیط دارد. همین سازواری است که توانسته سبب تداوم حیات و برآوردن نیاز جوامع انسانی در منطقه‌ای از ایران شود که از حداقل منابع آب برخوردار است و این چنین توانسته‌اند بر وضع صعب آب و هوایی منطقه فائق آیند.

پی‌نوشت

۱ - قسمتی از کوره قنات که از تغذیه آبخوان بهره‌مند است و وظیفه‌اش تأمین آب قنات می‌باشد (آغاسی و صفی‌نژاد، ۱۳۸۳: ۴).

منابع

- آغاسی، عبدالوحید و جواد صفی‌نژاد (۱۳۸۳). *واژه‌نامه قنات*.

شرکت سهامی آب منطقه‌ای یزد.

- افروغ، محمد (۱۳۸۸). «ویژگی‌های حمام‌های ایران در دوره صفوی». در کتاب *ماه هنر*، ش ۱۳۰، ص ۹۴-۱۰۱.

- پیرنیا، محمدکریم (۱۳۹۲). *معماری ایرانی*. تألیف و تدوین غلامحسین معماریان. تهران: سروش دانش.

- تجویدی، علی اکبر (۱۳۵۵). *دانش‌تستی‌های نوین درباره هنر و باستان‌شناسی عصر هخامنشی بر بنیاد کاوش‌های پنج‌ساله تخت*.

جمشید در سال‌های ۱۳۴۷ تا ۱۳۵۲. تهران: وزارت فرهنگ و هنر.

- چراغی، زهره (۱۳۹۱). «وقف قنات (مطالعه موردی: قنات‌های موقوفه سیدرکن‌الدین در یزد)». در *فصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ اسلام و ایران*، ش ۱۰۱، ص ۵۱-۶۷.

- حاجی قاسمی، کامبیز (۱۳۸۳). *حمام‌ها (گنجنامه، ج ۱۸)*. تهران: دانشگاه شهید بهشتی؛ نشر روزنه.

- سجادی، علی محمد (۱۳۸۲). «حمام و استحمام». در کتاب *ماه هنر*، شماره ۵۷ و ۵۸، ص ۴-۱۰.

- سرفراز، علی اکبر (۱۳۴۷). «میمند شهر ساسانی». *باستان‌شناسی و هنر ایران*، ش ۷۳-۷۴.

- شعبانی، امامعلی و سعیده جبار (۱۳۹۳). «حمام و کارکردهای اجتماعی آن در سده‌های میانه تاریخ ایران». در *پژوهش‌نامه تاریخ اجتماعی و اقتصادی*، سال سوم، ش ۱، ص ۸۹-۱۹۰.

- شکیبا، فیروز و مصطفی یوسفی‌راد (۱۳۸۳). «قنات سپهداری و حمام تاریخی چهارفصل اراک». *همایش ملی قنات، گناباد*.

- عسگری، نصرالله (۱۳۸۴). «بررسی معماری و کارکردهای اجتماعی - فرهنگی حمام صفا (حاج محمد رحیم) واقع در شهر قزوین». در *دروازه بهشت*، ش ۱۹، ص ۸۳-۱۰۰.

- فخار تهرانی، فرهاد (۱۳۷۹). «حمام‌ها». در محمد یوسف کیانی (و)، *معماری ایران دوره اسلامی*، تهران: سمت، ص ۲۴۳-۲۶۱.

- فرهنگ جغرافیایی آبادی‌های استان کرمان (جلد دهم: شهرستان شهر بابک) (۱۳۸۱). تهران: سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.

- نراقی، حسن (۱۳۴۹). «حمام تاریخی باغ شاه فین در کاشان». در *هنر و مردم*، ش ۱۰۱، ص ۹-۲۳.

- همایون، غلامعلی (۱۳۵۱). «پژوهشی درباره روستای میمند». در *بررسی‌های تاریخی*، ش ۳، ص ۱۱۹-۱۵۴.

- Upton, J. M (1932). "The Expedition to Ctesiphon, 1931-1932". *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, Vol. 27, No. 8, pp. 185+188-197.

- <http://amar.kr.ir> (سایت اینترنتی معاونت آمار و اطلاعات سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان کرمان).